

„Ozdobiona wszelkimi cnotami” cesarska siostra Pulcheria i „roztropna” cesarzowa Atenais-Eudocja – co o epoce Teodozjusza II wiedzieli Słowianie prawosławni w średniowieczu?¹

“Adorned with All Virtues” Emperor’s Sister Pulcheria and the
“Prudent” Empress Athenais-Eudocia – What Did the Orthodox Slavs
Know in the Middle Ages about the Times of Theodosius II?

Zofia A. Brzozowska², Mirosław J. Leszka³

Abstract: The image of the Byzantine Empire in the mid-fifth century and the perception of its rulers in the Old Rus’ writing was formed on the basis of the Orthodox Slavonic translations created in the Balkans of the works of three Byzantine historians: John Malalas (sixth century), George the Monk called Hamartolos (ninth century), and Constantine Manasses (twelfth century). The use of their accounts by the authors of chronicles, even in the second half of the 16th century, testifies to the exceptional longevity of Byzantine historiography and the peculiar timelessness of the works of the aforementioned historians. It should be noted, however, that Pulcheria, Theodosius II, Athenais-Eudocia and Marcian did not only attract the attention of Old Rus’ historiographers as persons with real influence on the course of events in the past. Orthodox Slavs of the late Middle Ages viewed the mid-fifth century primarily as the era of the great disputes over the nature of Christ, culminating in the convening of the ecumenical councils of Ephesus (431) and Chalcedon (451). Some of the emperors and empresses involved in the theological controversies of their time were venerated as saints in the realm of Slavia Orthodoxa. Analysis of the Old Rus’

¹ Niniejszy artykuł powstał w ramach projektu sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2018/31/B/HS3/03038, pt. *Wschodniorzymskie elity wojskowe od Teodozjusza II do Anastazjusza I (408–518). Studium społeczno-polityczne*.

² Dr hab. Zofia A. Brzozowska, profesor uczelni, Katedra Filologii Słowiańskiej, Wydział Filologiczny, Uniwersytet Łódzki; email: zofia.brzozowska@uni.lodz.pl; ORCID: 0000-0001-5951-3781.

³ Prof. dr hab. Mirosław J. Leszka, Katedra Historii Bizancjum, Wydział Filozoficzno-Historyczny, Uniwersytet Łódzki; email: miroslaw.leszka@uni.lodz.pl; ORCID: 0000-0003-2643-4520.

chronicles from the 14th-16th centuries allows us to assume that hagiography influenced the creation of the images of such figures in historiography. In order to reconstruct the overall image of Pulcheria and Athenais-Eudokia in Old Rus' literature, it would therefore be necessary to examine the hagiographic texts dedicated to them.

Keywords: Pulcheria; Athenais-Eudocia; Theodosius II; Old Rus' literature

Można założyć, że dla średniowiecznych Słowian prawosławnych (zarówno Bułgarów i Serbów, jak i mieszkańców Rusi) podstawowym źródłem informacji na temat panowania cesarza Teodozjusza II (408-450)⁴, jego poczynań w sferze publicznej i prywatnej oraz działań podejmowanych przez osoby z jego bezpośredniego otoczenia, m.in. siostrę Pulcherię⁵ i żonę Atenais-Eudocję⁶, były teksty historiograficzne prezentujące dzieje imperium rzymskiego i Bizancjum na szerokim tle historii powszechnej. Nie ulega wątpliwości, że stanowiły one dość rozpowszechniony gatunek w piśmiennictwie obszaru *Slavia Orthodoxa* (zwłaszcza w jego wschodnim, ruskim wariantcie), ukształtowany pod przemożnym wpływem dzieł kronikarzy bizantyńskich tłumaczonych na język (staro)cerkiewnosłowiański nieomal już od najwcześniejszego okresu jego istnienia, tj. od X wieku.

Średniowieczne piśmiennictwo Słowian prawosławnych, tj. tych ludów, które wraz z przyjęciem chrześcijaństwa w obrządku wschodnim znalazły się w kręgu bezpośredniego i wieloaspektowego oddziaływania cywilizacji bizantyńskiej, charakteryzowało się jednak znaczną selektywnością. Słowiańscy mieszkańcy Półwyspu Bałkańskiego i rozległych obszarów Europy Wschodniej (Rusi) z wielu różnych przyczyn nie byli w stanie przyswoić całego korpusu tekstów dostępnych w ich epoce w języku greckim. Z przeobfitej skarbnicy literatury bizantyńskiej czerpali zatem wybiórczo, sięgając głównie po te utwory, które mogły stanowić teoretyczną podbudowę dla tworzonych przez nich wówczas struktur pań-

⁴ Na temat Teodozjusza II i jego rządów, patrz m.in. F. Millar, *A Greek Roman Empire. Power and Belief under Theodosius II 408–450*, Berkeley 2007; *Theodosius II. Rethinking the Roman Empire in Late Antiquity*, ed. Ch. Kelly, Cambridge 2013.

⁵ O Pulcherii, patrz m.in. K.G. Holum, *Theodosian Empresses: Women and Imperial Dominion in Late Antiquity*, Maryland 1981, s. 79-111, 130-146, 152-176, 195-216; C. Angelidi, *Pulcheria. La castità al potere (399-455)*, Donne d'Oriente e d'Occidente 5, Milano 1996.

⁶ O Atenais-Eudocji, zob. m.in. J. Tsatsos, *Empress Athenais-Eudocia: A Fifth Century Byzantine Humanist*, Brookline 1977; Holum, *Theodosian*, s. 112-130, 176-194; J. Burman: *The Athenian Empress Eudocia*, w: *Post-Herulian Athens. Aspects of Life and Culture in Athens A.D. 267–529*, red. P. Castrén, Helsinki 1994, s. 63-87.

stwowych i kościelnych, czy też – co szczególnie ważne w kontekście naszych rozważań w tym artykule – pomóc im wykreować własną tożsamość oraz zespół wyobrażeń o świecie i ich własnym miejscu we (wschodnio) chrześcijańskiej, tj. „cywilizowanej” ekumenie⁷.

Jakie czynniki decydowały zatem o tym, iż konkretny utwór proweniencji bizantyńskiej był tłumaczony i adaptowany przez Słowian prawosławnych? W najwcześniejszej fazie rozwojowej piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego sporą rolę odgrywały zapewne kwestie utylitarne oraz specyficzne cechy gatunkowe poszczególnych tekstów, m.in. niewielka objętość czy przystępny język oryginału. Co więcej, wydaje się, że Słowianie u zarania swej rodzimej tradycji literackiej bardziej niż dzieła współczesnych im autorów woleli przekładać teksty, które już w X-XI wieku liczyły sobie kilkaset lat, a ich twórcy cieszyli się w świecie wschodniego chrześcijaństwa nieposzlakowaną opinią autorytetów moralnych. W tych warunkach upowszechnienie się dzieł danego autora na obszarze *Slavia Orthodoxa* (lub też całkowita ich nieobecność) mogło być konsekwencją decyzji translatorskich, podjętych w pierwszych wiekach istnienia języka staro-cerkiewno-słowiańskiego.

Wspomnianą wyżej selektywność zaobserwować można też na gruncie piśmiennictwa historycznego Słowian Południowych i Wschodnich – najprawdopodobniej na język (staro)cerkiewnosłowiański przetłumaczyli oni w toku stuleci (X-XV wiek) zaledwie kilka kronik bizantyńskich, których autorzy podjęli trud opisanie okresu rządów Teodozjusza II (408-450), a tym samym zawarli w swych utworach mniej lub bardziej rozbudowane sekwencje poświęcone kobietom z jego rodziny: Pulcherii i Atenais-Eudocji. Dla naszych rozważań pierwszorzędne znaczenie ma natomiast fakt, iż w tym dość skromnym korpusie tekstów znalazł się jeden z istotniejszych przekazów na temat historii cesarstwa wschodniorzymskiego w V wieku,

⁷ S. Franklin, *The Empire of the Rhomaioi as Viewed from Kievan Russia: Aspects of Byzantino-Russian Cultural Relations*, „Byzantion” 53 (1983) s. 514-515 [= *Byzantium – Rus – Russia. Studies in the Translation of Christian Culture*, Aldershot 2002]; S. Franklin, *Writing, Society and Culture in Early Rus, c. 950–1300*, Cambridge 2002, s. 12-14, 101-103, 129-156; Z.A. Brzozowska, *Zapóżyczona czy własna wizja dziejów powszechnych? Wpływ autorów bizantyńskich na świadomość historyczną Słowian Południowych i Wschodnich (na przykładzie opowieści o Mahomecie i Historii paulicjan Piotra z Sycylii)*, w: *Widmo Mahometa, cień Samuela. Cesarstwo Bizantyńskie w relacji z przedstawicielami innych religii i kultur (VII–XV w.)*, red. Z.A. Brzozowska – M.J. Leszka – K. Marinow – T. Wolińska, Byzantina Lodzienia 39, Łódź 2020, s. 18-19; T.V. Goumon, *Historical Writing of Early Rus (c. 1000 – c. 1400) in a Comparative Perspective*, Leiden – Boston 2021, s. 24-25.

tj. *Chronografia* Jana Malalasa⁸. Czytamy w niej, że cesarz poprosił swoją siostrę Pulcherię – która ze względu na oddanie bratu została dziewicą i nie wybrała nikogo na męża – aby znalazła mu żonę. Pulcheria podjęła poszukiwania. W tym czasie przybyła do Konstantynopola Atenais, piękna i wykształcona córka Leoncjusza, filozofa z Aten, by szukać na cesarskim dworze sprawiedliwości, po śmierci ojca bowiem została wypędzona przez swoich braci z rodzinnego domu. Ojciec przed śmiercią uczynił ich swoimi spadkobiercami, a Atenais pozostawił tylko 100 monet, zapowiadając jej jednocześnie wspaniałą przyszłość. Gdy Atenais dzięki wstawiennictwu mieszkającej w Konstantynopolu ciotki znalazła się przed obliczem Pulcherii, wywarła na niej znakomite wrażenie. Cesarska siostra doceniła jej urodę i elokwencję, uznając, że jest odpowiednią kandydatką na żonę dla Teodozjusza. Ten, wraz Paulinem, swoim przyjacielem, zza kotary przyjrzał się Atenais i się zakochał. Atenais przyjęła chrześcijaństwo, zmieniła imię na Eudocja i została żoną Teodozjusza. Urodziła mu córkę Eudoksję. Po swoim wyniesieniu sprowadziła do Konstantynopola swoich braci Waleriusza i Gezjusza, a Teodozjusz powierzył im pełnienie ważnych funkcji państwowych⁹. Eudocja utraciła względy męża w konsekwencji podejrzenia o romans z Paulinem¹⁰. Tego ostatniego Teodozjusz skazał na śmierć, a Eudocji pozwolił wyjechać do Jerozolimy, gdzie wzniosła ona szereg budowli i odnowiła mury miejskie. Przygotowała również mauzoleum dla siebie.

⁸ Edycja: *Ioannis Malalae Chronographia*, rec. J. Thurn, Berolini et Novi Eboraci 2000. Na temat Malalasa i jego *Chronografii*, patrz m.in. *Studies in John Malalas*, red. E. Jeffreys – B. Croke – R. Scott, Byzantina Australiensia 6, Sydney 1990; M. Kokoszko, *Descriptions of Personal Appearance in John Malalas' Chronicle*, Łódź 1998; E. Jeffreys, *The Beginning of Byzantine Chronography. John Malalas*, w: *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity. Fourth to sixth century A.D.*, red. G. Marasco, Leiden 2003, s. 497-527; *Recherches sur la Chronique de Jean Malalas I*, red. S. Agusta-Boularot – J. Beaucamp – A-M. Bernardi – B. Cabouret – E. Caire, Monographies Du Centre de Recherche D'Histoire Et Civilisati 15, Paris 2004; *Recherches sur la Chronique de Jean Malalas II*, red. S. Agusta-Boularot – J. Beaucamp – A-M. Bernardi – E. Caire, Monographies Du Centre de Recherche D'Histoire et Civilisati 24, Paris 2006; W. Treadgold, *The Early Byzantine Historians*, Basingstoke 2007, s. 235-256; *Die Weltchronik des Johannes Malalas. Autor – Werk – Überlieferung*, red. M. Meier – F. Schulz, Stuttgart 2016.

⁹ Ioannes Malalas, *Chronographia* XIV 3-5.

¹⁰ Pojawić się one miały w konsekwencji epizodu z jabłkiem frygijskim – ubogi człowiek przyniósł cesarzowi Teodozjuszowi nadzwyczajnej wielkości jabłko pochodzące z Frygii. Władca dał je swej żonie, ta zaś przekazała owoc Paulinowi, który nie znając jego pochodzenia, podarował je z kolei cesarzowi. Ten rozpoznał jabłko i wezwał Eudocję, która na pytanie męża o nie stwierdziła, że je zjadła. Teodozjusz, rozgniewany kłamstwem małżonki, pokazał jej owoc nienaruszony (Ioannes Malalas, *Chronographia* XIV 8).

Na łożu śmierci złożyła przysięgę, że nie była winna oskarżenia o związek z Paulinem. Zmarła w Jerozolimie, gdzie została pochowana¹¹.

O Pulcherii Malalas pisze jeszcze jedynie tyle, że Teodozjusz II, jej brat, tuż przed śmiercią, która była następstwem jego nieszczęśliwego upadku z konia, wezwał ją do siebie i poinformował, że jego następcą będzie Marcjan. Ten poślubił Pulcherię, dziewicę, która miała wówczas 54 lata. Zmarła ona dwa lata wcześniej niż mąż¹².

Dzieło syryjskiego dziejopisa było jednym z najwcześniej zaadaptowanych na obszarze *Slavia Orthodoxa* bizantyńskich tekstów historycznych. W literaturze naukowej przyjmuje się zazwyczaj, że mogło zostać przełożone na język staro-cerkiewno-słowiański już w X wieku w Bułgarii, tj. w okresie rządów Symeona I Wielkiego (893-927) lub jego syna, Piotra (927-969). Badacze zakładają jednocześnie, że był to przekład całościowy, wierny wobec oryginału greckiego, najprawdopodobniej sporządzony z rękopisu zawierającego wczesną redakcję tekstu powstałą ok. 530 roku. Niestety, kompleksowe badania nad (staro)cerkiewnosłowiańskim tłumaczeniem *Chronografii* Jana Malalasa utrudnia fakt, iż zabytek ten, podobnie zresztą jak jego grecki pierwowzór, nie dotrwał do naszych dni w swej pierwotnej, całościowej postaci¹³. Zachowały się tylko te jego fragmenty, które na Rusi w XIII-XVI wieku zostały wplecione (zazwyczaj po dokonaniu w ich obrębie skrótów, interpolacji lub innych ingerencji redaktorskich) w treść rodzimych kompilacji historiograficznych, prezentujących wykład dziejów powszechnych od stworzenia świata określanych mianem chronografów. Wśród nich warto wymienić zwłaszcza spisany na Rusi Halicko-Wołyńskiej przed 1262 rokiem *Chronograf judejski* (od którego zależny jest m.in. *Chronograf wileński* z XVI wieku), *Chronograf Sofijski* (XVI wiek), a także obie redakcje *Latopisu helleńskiego i rzymskiego* (XV wiek)¹⁴. Najobszerniejsze i najbliższe oryginałowi fragmenty księgi

¹¹ Ioannes Malalas, *Chronographia* XIV 8.

¹² Ioannes Malalas, *Chronographia* XIV 27-28; 34.

¹³ O.V. Tvorogov, *Drevnerusskie chronografy*, Leningrad 1975, s. 111-135, 274-305; O.V. Tvorogov, *Letopisec Ellinskij i Rimskij*, w: *Slovar' knižnikov i knižnosti Drevnej Rusi (vtoraja polovina XIV-XVI v.)*, t. 2, red. D.S. Lichačev, Leningrad 1989, s. 18-20; I.N. Popov, *Ioann Malala*, w: *Pravoslavnaja ěnciklopedija*, t. 24, Moskva 2010, s. 437-443.

¹⁴ S. Franklin, *Malalas in Slavonic*, w: *Studies in John Malalas*, red. E. Jeffreys – B. Croke – R. Scott, Byzantina Australiensia 6, Sydney 1990, s. 276-290 [= *Byzantium – Rus – Russia. Studies in the Translation of Christian Culture*, Aldershot 2002]; T.L. Vilkul, *Iudejskij i Sofijskij chronografy v istorii drevnerusskoj chronografii*, „Palaeoslavica” 17/2 (2009) s. 65-86; Guimon, *Historical Writing*, s. 47, 51-52.

XIV *Chronografii* Jana Malalasa, zawierającej opis rządów Teodozjusza II, Atenais-Eudocji i Pulcherii, zachowały się najprawdopodobniej – jak będzie jeszcze o tym mowa niżej – w odpisach pierwszej redakcji *Latopisu helleńskiego i rzymskiego*¹⁵.

Tworzący w Konstantynopolu w IX wieku Jerzy Mnich zw. Hamartolosem¹⁶ był tym bizantyńskim kronikarzem, którego przekaz odcisnął zdecydowanie najsilniejsze piętno na średniowiecznej historiografii Słowian Wschodnich, a nawet na swój sposób ukształtował sposób postrzegania przez nich natury czasu i przeszłości¹⁷. Jeśli chodzi o bohaterki naszego artykułu, to Jerzy przedstawia krótko kwestię pochodzenia i powodów przybycia Atenais do Konstantynopola. Swoją skargę na braci (trzech) przedstawiła Pulcherii, która zachwyciła się jej urodą i inteligencją, a także upewniwszy się, że jest ona dziewicą, doprowadziła do jej chrztu, zmiany imienia na Eudocja i ślubu ze swoim bratem. Eudocja wezwała swoich braci i uczyniła ich dostojnikami. Kolejny epizod dotyczący Eudocji to „sprawa jabłka”, w efekcie której na śmierć skazany został Paulin, a Eudocja otrzymała zgodę na wyjazd do Jerozolimy. Po przybyciu do niej miała podjąć wielkie przedsięwzięcia i odnowić jej mury, a umierając, miała przysiąc, że nie jest winna oskarżeniom związanym z Paulinem¹⁸. Po śmierci Teodozjusza Pulcheria miała wezwać Marcjana i zażądać, żeby zobowiązał się, że zachowa jej dziewictwo, a wtedy ona uczyni go władcą. Marcjan

¹⁵ V.M. Istrin, *Chronika Ioanna Malaly v slavjanskom perevode*, red. M.I. Černyševa, Moskva 1994, s. 310-316.

¹⁶ Edycja Kroniki Jerzego Mnicha: *Georgii Monachi Chronicon*, t. 1–2, ed. C. de Boor, editionem anni MCMIV correctioem curavit P. Wirth, Stutgardiae 1978. O Jerzym i jego dziele, patrz, m.in. M.-A. Monégier du Sorbier, *Recherches sur la tradition manuscrite de la chronique de Georges le Moine, la tradition directe, 1–2*, b.m.w. 1985 (niepublikowana praca doktorska); D. Afinogenov, *The date of Georgios Monachos reconsidered*, *ByZ* 92 (1999) s. 437-447; D. Afinogenov, *Le manuscrit grec Coislin. 305: la version primitive de la Chronique de Georges le Moine*, *REB* 62 (2004) s. 239–242; W.T. Treadgold, *The Middle Byzantine Historians*, New York 2013, s. 114-120; R. Kosiński, *The Chronicle by George the Monk and Its Relation to Theodore Lector's Work*, „*Res Gestae*” 5 (2017) s. 46-72; L. Neville, *Guide to Byzantine Historical Writing*, Cambridge 2018, s. 87-92.

¹⁷ G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej (988–1237)*, tł. J. Zychowicz, Kraków 2000, s. 101, 288; P.P. Toločko, *Davn'orus'ki litopyscy i litopyscy X–XIII st.*, Kyiv 2005, s. 85; E.G. Vodolazkin, *Vsemirnaja istorija v literature Drevnej Rusi*, Sankt-Peterburg 2008, s. 211; S. Griffin, *The Liturgical Past in Byzantium and Early Rus*, Cambridge 2019, s. 151-152; Guimon, *Historical Writing*, s. 46-47.

¹⁸ Georgius Monachus, *Chronicon*, t. 1-2, ed. C. de Boor, editionem anni MCMIV correctioem curavit P. Wirth, Stutgardiae 1978, 608-610.

zgodził się na jej żądanie, a wówczas Pulcheria wezwała patriarchę oraz dostojników i proklamowała go cesarzem. Podsumowując życie Pulcherii, Jerzy napisał, że uczyniła dużo dobrego, wzniosła wiele budowli, w tym monasterów, a wśród nich monaster św. Wawrzyńca. Dbała o dobre wychowanie brata, dała mu lekcję, żeby nie podpisywał dokumentów przed ich przeczytaniem¹⁹.

Kwestia okoliczności powstania najstarszego (staro)cerkiewnosłowiańskiego przekładu dzieła Jerzego Mnicha (tzw. *Временик*) jest przedmiotem dyskusji w kręgach specjalistów już od wielu dekad. Wielu z nich skłania się obecnie ku konkluzji, iż tłumaczenie to zostało wykonane na podstawie odpisu drugiej bizantyńskiej redakcji tekstu, tzw. *wulgaty*, w Bułgarii pod koniec X wieku lub też na początku kolejnego stulecia, a następnie szybko trafiło do Kijowa, gdzie w późniejszym okresie było wielokrotnie przeredagowywane i wykorzystywane w pracach nad rodzimymi tekstami historiograficznymi (chronografami i latopisami)²⁰. Popularność dzieła Jerzego Mnicha na obszarze Słowiańszczyzny Wschodniej skłania również niektórych badaczy to wysuwania przypuszczenia, że mogło ono zostać przełożone z greki bizantyńskiej na język słowiański nie na Bałkanach, ale na Rusi²¹. Tłumaczenie zachowało się w kilkunastu odpisach (wyłącznie proveniencji wschodniosłowiańskiej) reprezentujących dwa warianty tekstu. Istnieją cztery rękopisy zawierające wcześniejszą redakcję, z których najstarszy datowany jest na przełom XIII-XIV wieku i odznacza się wyjątkowo bogatą iluminacją (РГБ, 173.I.100). Pozostałe pochodzą z XIV-XV wieku. W starszej wersji przekładu tekst kroniki urywa się na opisie wydarzeń z 553 roku. Młodsza redakcja, zależna od pierwotnej, zachowała się natomiast w dwunastu odpisach całościowych i trzech fragmentarycznych wykonanych w XV-XVII wieku²².

W połowie XIV wieku kronikę Jerzego Mnicha zw. *Hamartolosem* przetłumaczono na język cerkiewnosłowiański po raz drugi. Przekład ten

¹⁹ Georgius Monachus, *Chronicon*, s. 610-611.

²⁰ O.V. Tvorogov, *Chronika Georgija Amartola*, w: *Slovar' knižnikov i knižnosti Drevnej Rusi (XI–pervaja polovina XIV v.)*, red. D.S. Lichačev, Leningrad 1987, s. 468-469.

²¹ V. Matveenko – L. Ščegoleva, *Vremennik Georgija Monacha (Chronika Georgija Amartola)*. *Russkij tekst, kommentarij, ukazateli*, Moskva 2000, s. 6; Vodolazkin, *Vse-mirnaja istorija*, s. 212; T.V. Anisimova, *Chronika Georgija Amartola v drevnerusskich spiskach XIV–XVII vv.*, Moskva 2009, s. 28.

²² Tvorogov, *Chronika*, s. 469; Matveenko, Ščegoleva, *Vremennik*, s. 8-9; Anisimova, *Chronika*, s. 41-70, 83-171, 187-196, 211-257.

(tzw. *Летовник*) był całkowicie niezależny od omówionej wyżej translacji, a jego podstawę stanowiła starsza wersja tekstu bizantyńskiego, zbieżna z wariantem poświadczonym w rękopisie BNF, Coislin 305 (X-XI wiek). Przypuszcza się, że tłumaczenie to wykonano na Bałkanach: w Bułgarii, w Serbii lub w monasterze Hilandar na górze Atos. Znanych jest jego kilkanaście odpisów pochodzących z XIV-XVI wieku, m.in. rękopis ГИМ, СИН. 148 (z 1386 roku).

Fragmenty kroniki Jerzego Mnicha, w których opisane zostały dokonania cesarzowych Pulcherii i Atenais-Eudocji, odnajdziemy w obu cerkiewnosłowiańskich przekładach utworu. Ponieważ stanowią one część narracji na temat wydarzeń w cesarstwie bizantyńskim w V wieku, zetkniemy się z nimi też w rękopisach reprezentujących starszy wariant pierwszego tłumaczenia, a nawet w bogato iluminowanym manuskrypcie РГБ, 173.I.100. Niestety, twórcy miniatur zdobiących ten kodeks nie uznali jednak bohaterów naszych rozważań za postacie godne uwiecznienia. Można natomiast przyjąć, że w obu translacjach poświęcone im partie tekstu zostały oddane wiernie, bez znaczących skrótów²³.

Omawiając wpływ historiografii bizantyńskiej na literaturę Słowian prawosławnych w średniowieczu, niektórzy badacze obok Jerzego Mnicha przywołują imię innego kronikarza konstantynopolitańskiego, tj. tworzącego bez ponad sto lat po Hamartolosie Symeona Magistra i Logotety²⁴. Należy jednak mieć świadomość, iż dla naszych badań przekaz tego historyka będzie mało użyteczny. W X-XI wieku w Bułgarii nie został bowiem przetłumaczony na język (staro)cerkiewnosłowiański pełen tekst jego dzieła, a jedynie fragment obejmujący opis wydarzeń z lat 842-963 znany we współczesnej literaturze przedmiotu jako *Georgius Monachus Continuatus* (w tzw. wersji B), przez średniowiecznych Słowian prawosławnych natomiast uważany za immanentną część kroniki Jerzego Mnicha²⁵. Całościowy przekład cerkiewnosłowiański utworu Symeona Magistra i Lo-

²³ Istnieją całościowe wydania pierwszego przekładu cerkiewnosłowiańskiego kroniki Jerzego Mnicha: V.M. Istrin, *Knigi vremenyja i obraznyja Georgija Mnicha. Chronika Georgija Amartola v drevnem slavjanoruskom perevode*, t. 1-3, Petrograd 1920-1922; V. Matveenko – L. Ščegoleva, *Knigi vremennye i obraznye Georgija Monacha*, t. 1-2, Moskwa 2006-2011. W edycji V.M. Istrina fragmenty dotyczące Pulcherii i Atenais-Eudocji znajdują się w tomie 1 na s. 401-402. Drugi przekład cerkiewnosłowiański nie został dotąd opublikowany.

²⁴ Franklin, *The Empire*, s. 515.

²⁵ W. Swoboda, *Kontynuacja Georgiosa*, w: *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, t. 2, red. W. Kowalenko – G. Labuda – T. Lehr-Splawiński, Wrocław 1965, s. 468; A. Brzóstkow-

gotety powstał na Bałkanach dopiero kilka stuleci później, a do naszych dni zachował się tylko w obrębie mołdawskiej kompilacji historiograficznej zainicjowanej przez metropolitę Anastazego Ilie Crimca (1608-1629), a zakończonej na rozkaz hospodara Bazylego Lupu w 1637 roku (PHB, F.IV.307)²⁶. Tłumaczenie to, jakkolwiek bardzo wiernie oddające oryginał grecki (również w partiach odnoszących się do okresu panowania Teodozjusza II)²⁷, nie mogło zatem – z oczywistych względów – wpłynąć na obraz cesarzowych Pulcherii i Atenais-Eudocji w średniowiecznej literaturze obszaru *Slavia Orthodoxa*.

O wiele bardziej złożoną kwestią jest recepcja na interesującym nas tu gruncie spisanej w połowie XII wieku obszernej kroniki Jana Zonarsa²⁸. Nie ulega wątpliwości, że została ona dość szybko dostrzeżona przez bułgarskich i serbskich skrybów-dziejopisów, a następnie – zaadoptowana na Rusi. Ze względu na swe okazałe rozmiary funkcjonowała jednak w piśmiennictwie Słowian prawosławnych w kilku różnych wariantach, z których żaden – jak utrzymują znawcy zagadnienia – nie zawierał pełnego tekstu bizantyńskiego utworu²⁹. Fragmenty księgi XIII dzieła Jana

ska, *Kroniki z kręgu Symeona Logotety*, w: *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka*, t. 5, *Pisarze z X w.*, ed. A. Brzóstkowska, Warszawa 2011, s. 64-67.

²⁶ S. Wahlgren, *The Old Slavonic Translations of the Chronicle of Symeon the Logothete*, „Acta Byzantina Fennica” 2 (2005) s. 151-166; A. Prohin, *The Sovereign’s Dream as Historical Parable in the Byzantine World Chronicles from the Romanian Principalities (16th-17th century)*, w: *Religious Rhetoric of Power in Byzantium and South-Eastern Europe*, red. I. Biliarsky – M. Mitrea – A. Timotin, Brăila 2021, s. 172.

²⁷ V.I. Sreznevskij, *Simeona Metafrasta i Logoteta opisanie mira ot bytija i letovnik sobran ot različnych letopisec. Slavjanskij perevod Chroniki Simeona Logofeta s dopolnieniami*, Sankt-Peterburg 1905, s. 48-51.

²⁸ Edycja: *Ioannis Zonarae Epitome historiarum libri XIII–XVIII*, ed. Th. Büttner-Wobst, Bonnæ 1897. O Zonarasie i jego dziele, patrz m.in. I. Grigoriadis, *Linguistic and literary studies in the Epitome Historion of John Zonaras*, Thessaloniki 1998; T.M. Banchich, *Introduction*, w: *The History of Zonaras from Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great*, tł. T.M. Banchich – E.N. Lane, New York 2009, s. 1-19; Ch. Mallan, *The Historian John Zonaras: Some Observations on His Sources and Methods*, w: *Les historiens grecs et romains: entre sources et modèles*, red. O. Devillers – B. Sebastiani, Bordeaux 2018, s. 353-366.

²⁹ A.G. Bondač, *Ioann Zonara*, w: *Pravoslavnaja ènciklopedija*, t. 24, Moskva 2010, s. 254; M. Petrova, *Hamartolos or Zonaras. Searching for the Author of a Chronicle in a Fourteenth-century Slavic Manuscript. MS. Slav. 321 from the Library of RAS*, „Scripta & e-Scripta” 8-9 (2010) s. 411-414. Por. A.A. Turilov, *Zametki o slavjanskoj rukopisnoj tradicii chroniki Ioanna Zonary*, w: *Letopisi i chroniki. Novye issledovanija. 2015-2016*, red. O.L. Novikova, Moskva – Sankt-Peterburg 2017, s. 3-11.

Zonarasa, odnoszące się do Pulcherii i Atenais-Eudocji, odnajdziemy w dwóch spośród nich. W odpisach cerkiewnosłowiańskiego przekładu kroniki, wykonanego ok. 1170 roku lub w pierwszej połowie XIV wieku na Bałkanach, narracja na temat Teodozjusza II oraz panującego po nim męża Pulcherii, Marcjana (450-457) oddana została dość wiernie, bez znaczących skrótów i opuszczeń. Przeczytamy tu zatem o początkach rządów syna cesarza Arkadiusza nazywanego przez słowiańskiego tłumacza „małym Teodozjuszem”, który, osierocony przedwcześnie, wychowywany był i kształcony na władcę przez swoją starszą siostrę Pulcherię³⁰. Następnie przytoczona zostaje historia Atenais-Eudocji, która, poszkodowana przez braci przy podziale spadku po zmarłym ojcu, przybyła do Konstantynopola, prosząc Pulcherię o sprawiedliwe rozsądzenie sprawy. Cesarska siostra zachwycona jej przymiotami doprowadziła do chrztu powabnej poganki, zmieniła jej imię, połączyła więzami małżeństwa ze swoim bratem Teodozjuszem, a następnie uczyniła ją „carycą”, ukoronowawszy cesarskim diademem³¹.

Na kolejnych kartach odnajdujemy tylko krótkie wzmianki o obu władczyniach. Dowiadujemy się o sprowadzeniu przez Atenais-Eudocję dwóch braci do Konstantynopola i nadaniu im urzędów³² oraz o roli odegranej przez Pulcherię w sporze z patriarchą Nestoriuszem³³. Obszerniejszy fragment mówiący o relacjach Teodozjusza II z siostrą i żoną pojawia się dopiero w kolejnym rozdziale kroniki. Najpierw czytamy o konflikcie w cesarskiej rodzinie, w którego toku władca, działając z poduszczenia „skopca” Chryzafiusza, na pewien czas oddalił nawet swoją siostrę z pałacu³⁴. Poniżej zamieszczona została opowieść o tym, jak Pulcheria, starając się odczytać swego brata podpisywania ważnych państwowych dokumentów bez uprzedniego ich przeczytania, podsunęła mu pewnego razu pismo, w którym godził się on sprzedać jej jako niewolnicę własną żonę, Atenais-

³⁰ A. Jacobs, *Zonaras-Zonara. Die byzantinische Geschichte bei Joannes Zonaras in slavischer Übersetzung*, München 1970, s. 134. Cf. Ioannes Zonaras, *Epitome historiarum libri XIII–XVIII* XIII 22, ed. Th. Büttner-Wobst, Bonnæ 1897, s. 100.

³¹ Jacobs, *Zonaras-Zonara*, s. 135-136. Por. Ioannes Zonaras, *Epitome historiarum libri XIII–XVIII* XIII 22, s. 100-101.

³² Jacobs, *Zonaras-Zonara*, s. 136. Por. Ioannes Zonaras, *Epitome historiarum libri XIII–XVIII* XIII 22, s. 102.

³³ Jacobs, *Zonaras-Zonara*, s. 137. Por. Ioannes Zonaras, *Epitome historiarum libri XIII–XVIII* XIII 22, s. 103.

³⁴ Jacobs, *Zonaras-Zonara*, s. 141. Por. Ioannes Zonaras, *Epitome historiarum libri XIII–XVIII* XIII 23, s. 109.

-Eudocję³⁵. Następnie autor płynnie przechodzi do opisu sporu, który rozgorzał między małżonkami po sprawie z jabłkiem i Paulinem, konkludując go opowieścią o podróży cesarzowej do Jerozolimy, jej działalności fundacyjnej i próbach twórczości literackiej, a następnie – o śmierci władczyni w świętym mieście³⁶.

Pulcheria powraca na arenę wydarzeń wraz ze śmiercią Teodozjusza II. Z tekstu dowiadujemy się, że odegrała decydującą rolę w przejściu steru rządów przez Marcjana, którego przywołała do siebie i obiecała poślubić, wynosząc do godności cesarskiej, jeśli tylko uszanowałby śluby czystości, które wcześniej złożyła³⁷. W narracji na temat panowania swego męża Pulcheria wzmiankowana jest natomiast jedynie epizodycznie. Czytamy o tym, iż założyła ona wówczas Blacherny³⁸, a także o działalności dobroczynnej, która poprzedziła śmierć władczyni³⁹.

Najprawdopodobniej o wiele większy wpływ niż wyżej opisana wersja dzieła Jana Zonarsa na piśmiennictwo historyczne Słowian prawosławnych w średniowieczu wywarł jego skrót (tzw. *Paralipomen*), stworzony – wedle najbardziej rozpowszechnionej wśród badaczy teorii – w 1408 roku w monasterze Hilandar na górze Atos na zamówienie serbskiego despotesa Stefana Lazarewicza (1402-1427)⁴⁰. Warto tu zaznaczyć, iż jest to jedyny wariant cerkiewnosłowiańskiego tłumaczenia kroniki, którego upowszechnienie się na Rusi nie może być podawane w wątpliwość – zachował się jeden jego odpis wschodniosłowiańskiej proveniencji, z początku XVI wieku (РГБ, 113.230(655), fol. 1–122). Co więcej, zapożyczenia z tekstu tego zabytku można odnaleźć w kilku chronografach ruskich.

Część księgi XIII, zawierającą opis panowania Teodozjusza, poddano w *Paralipomenie* znacznym ingerencjom redaktorskim, w efekcie których fragmenty odnoszące się do Pulcherii i Atenais-Eudocji zostały skrócone, sparafrazowane lub nawet usunięte z tekstu. Relacja na temat rządów syna Arkadiusza rozpoczyna się w rękopisie РГБ, 113.230(655) na fol. 96 od

³⁵ Jacobs, *Zonaras-Zonara*, s. 141-142. Cf. Ioannes Zonaras, *Epitome historiarum libri XIII–XVIII* XIII 23, s. 109-110.

³⁶ Jacobs, *Zonaras-Zonara*, s. 142-143. Cf. Ioannes Zonaras, *Epitome historiarum libri XIII–XVIII* XIII 23, s. 110-111.

³⁷ Jacobs, *Zonaras-Zonara*, s. 144. Cf. Ioannes Zonaras, *Epitome historiarum libri XIII–XVIII* XIII 24, s. 113.

³⁸ Jacobs, *Zonaras-Zonara*, s. 145. Cf. Ioannes Zonaras, *Epitome historiarum libri XIII–XVIII* XIII 24, s. 115.

³⁹ Jacobs, *Zonaras-Zonara*, s. 148. Cf. Ioannes Zonaras, *Epitome historiarum libri XIII–XVIII* XIII 25, s. 119.

⁴⁰ Bondač, *Ioann Zonara*, s. 254; Petrova, *Hamartolos*, s. 413-414.

konstatacji, iż był on wychowywany przez siostrę, która następnie wybrała mu na żonę Atenais-Eudocję. Po tych słowach zamieszczono skrót opowieści o problemach przyszłej cesarzowej z braćmi, które skłoniły ją do przyjazdu do Konstantynopola i szukania pomocy u Pulcherii. Ustęp kończy się stwierdzeniem, że cesarska siostra wydała nowoprzybyłą za Teodozjusza, mimo iż była ona jeszcze poganką⁴¹.

Z przekazu Jana Zonarasa na temat działań obu cesarzowych za panowania Teodozjusza II w *Paralipomenie* ostało się niewiele. Na fol. 97 odnajdujemy krótką wzmiankę o tym, iż władca, z poduszczenia Chryzafiusza i za radą małżonki, zdecydował się wygnąć na pewien czas siostrę z pałacu. Następnie pojawia się, jakby wyjęte z kontekstu, stwierdzenie, że Pulcheria była mądra, po którym zamieszczony został (fol. 97–97') skrót relacji o zdarzeniu z jabłkiem i Paulinem, zakończony konstatacją, że cesarz wypędził swoją żonę. Kilka wersów niżej pojawia się też krótka wzmianka o tym, iż to Pulcheria wyniosła po śmierci swego brata do godności cesarskiej Maurycjusza, który był człowiekiem starym, nieznanym nikomu i pochodzącym z nieznacznego rodu, odebrawszy od niego obietnicę, iż uszanuje jej śluby czystości. Miał on przeżyć siostrę Teodozjusza o sześć lat⁴².

Ostatnią z przyswojonych na gruncie piśmiennictwa obszaru *Slavia Orthodoxa* kronik bizantyńskich było dzieło Konstantyna Manasses⁴³ spisane – podobnie jak omówiony wyżej utwór Jana Zonarasa – w połowie XII wieku w Konstantynopolu. Autor ten przedstawia Pulcherię jako piękną wewnętrznice i prowadzącą życie w czystości, a także dbającą o to, by jej brat prowadził życie cnotliwe. Ona doprowadziła do jego małżeństwa z piękną Eudocją z Aten. Manasses przedstawia obfitą w szczegóły opowieść o pochodzeniu Eudocji i powodach, dla których przybyła do Konstantynopola i szukała pomocy u Pulcherii, którą zachwycała swoim pięknem i urodą. To jej Manas-

⁴¹ O.V. Tvorogov, *Paralipomen Zonary. Tekst i komentarij*, w: *Letopisi i chroniki. Nove issledovanija. 2009-2010*, red. O.L. Novikova, Moskva–Sankt-Peterburg 2010, s. 67.

⁴² Tvorogov, *Paralipomen Zonary*, s. 68.

⁴³ Edycja: *Constantini Manassis Breviarium Chronicum*, rec. O. Lampsidis, t. 1-2, Athenis 1996 [= *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 36/1-2]. Na temat kroniki patrz m.in. I. Nilsson, *Discovering Literariness in the Past: Literature vs. History in the Synopsis Chronike of Konstantinos Manasses*, w: *L'écriture de la mémoire: la littérarité de l'historiographie. Actes du colloque international sur la littérature byzantine, Nicosie 6-8 mai 2004*, red. P. Odorico – P.A. Agapitos – M. Hinterberger, Paris 2006, s. 15-31; I. Nilsson – E. Nystrom, *To compose, read, use a Byzantine texts: Aspects of the Chronicle of Constantine Manasses*, „Byzantine and Modern Greek Studies” 33 (2009) s. 42-60; Neville, *Guide*, s. 200-204; *The Chronicle of Constantine Manasses*, tr. L. Yuretich, Liverpool 2018, s. 1-3.

ses przypisuje doprowadzenie do chrztu Athenais, do zmiany jej imienia na Eudocja i wreszcie do ślubu z Teodozjuszem. Z tego związku przyszła na świat Eudoksja, która poślubiona została Walentynianowi III. Eudocja miała wieść spokojne życie do czasu „afery z jabłkiem”, które otrzymała od cesarza, a przekazała Paulinowi, który z kolei dał je władcy. Teodozjusz skazał na śmierć Paulina i znienawidził Eudocję, która pośpiesznie udała się do Jerozolimy, w której ostatecznie dokonała swego żywota⁴⁴.

Jeśli chodzi o Pulcherię, to Manasses odnotowuje anegdotę o tym, jak nauczyła Teodozjusza czytania dokumentów, zanim je podpisze⁴⁵, oddziaływanie eunucha Chryzafiusza na Teodozjusza przeciw Pulcherii, co ostatecznie zakończyło się wygnaniem eunucha⁴⁶. Wskazuje również jej istotną rolę po śmierci Teodozjusza. Według Manassesego władza została przekazana Pulcherii, która w swej mądrości zdecydowała się wybrać cesarza w osobie Marcjana, który zaprzysiągł, że zachowa jej dziewictwo⁴⁷. Kończąc opowieść o panowaniu Marcjana, Manasses jeszcze raz wzmiankuje jej udział w przekazaniu mu cesarskiej władzy⁴⁸.

Na język cerkiewnosłowiański tekst ten został przetłumaczony w latach 1335-1340 w ówczesnej stolicy drugiego państwa bułgarskiego, Tyrnowie, najprawdopodobniej na zamówienie cara Jana Aleksandra (1331-1371). Do naszych dni dotrwały dwa rękopisy bułgarskie z XIV wieku, obecnie uznawane za najbliższe protografowi wersji słowiańskiej (BAV, Slav. 2; ГИМ, Спн. 38). Pierwszy z nich wyróżnia się bogatą iluminacją. Warto też zauważyć, iż omawiany przekład od swego zarania stanowił próbę powiązania dziejopisarstwa bizantyńskiego ze słowiańską tradycją historyczną. Jego twórcy postanowili bowiem wzbogacić treść kroniki o informacje z dziejów Bułgarii, dodając do tłumaczonego przez siebie tekstu kilkanaście glos zawierających krótkie wzmianki o rodzimych władcach. Cerkiewnosłowiańska, rozszerzona o nowy materiał faktograficzny wersja dzieła Konstantyna Manassesego upowszechniła się na całym obszarze *Slavia Orthodoxa*. Obok rękopisów średniobułgarskich zachowały się też jej odpisy serbskie oraz ruskie (trzy manuskrypty z XVII wieku)⁴⁹.

⁴⁴ Constantinus Manasses, *Breviarium Chronicum*, t. 1, rec. O. Lampsidis, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 36/1-2, Athenis 1996, s. 2533-2661.

⁴⁵ Constantinus Manasses, *Breviarium Chronicum*, s. 2671-2691.

⁴⁶ Constantinus Manasses, *Breviarium Chronicum*, s. 2714-2723.

⁴⁷ Constantinus Manasses, *Breviarium Chronicum*, s. 2723-2733.

⁴⁸ Constantinus Manasses, *Breviarium Chronicum*, s. 2806-2807.

⁴⁹ *Srednebolgarskij perevod Chroniki Konstantina Manassii v slavjanskich literaturach*, red. D.S. Lichačev, – I.S. Dujčev, Sofija 1988, s. 225-243; E.N. Boeck, *Displacing*

Wykonany w Tyrnovie przekład słowiański konstantynopolińskiej kroniki, jakkolwiek wzbogacony o dodatkowe partie tekstu rodzimej proveniencji, był jednak wierny wobec oryginału greckiego. Fragmenty narracji odnoszące się do panowania Teodozjusza II, Pulcherii i Atenais-Eudocji, zarówno w odpisach bułgarskich, jak i ruskich, oddane zostały bardzo starannie – nieomal bez żadnych skrótów i zniekształceń pierwotnej treści⁵⁰. Co więcej, w rękopisie BAV, Slav. 2, na miniaturze zdobiącej górę karty 96', odnajdziemy nawet przedstawienie ikonograficzne cesarzowej Eudocji. Została ona ukazana w chwili, w której przyjmuje od swego męża podarunek, tj. „fatalne” jabłko, które później stanie się zarzewiem konfliktu między nimi. Znaczenie sceny objaśnia towarzyszący jej napis: Ϡεοδουσιε
ϣρϣ δαβατϣ δαβλϣκο ϣρϣι. Władczynię wyobrażono w purpurowych, cesarskich szatach i diademie z prependiculariami.

Obraz epoki Teodozjusza II (408-450), jak i innych okresów w dziejach cesarstwa bizantyńskiego ukształtował się w piśmiennictwie historycznym obszaru *Slavia Orthodoxa* na podstawie przekazów czterech kronikarzy: Jana Malalasa (VI wiek), Jerzego Mnicha zw. Hamartolosem (IX wiek), Jana Zonarasa (XII wiek) i Konstancyntyna Manassesesa (XII wiek). Utwory te, tłumaczone na język cerkiewnosłowiański na Bałkanach, przez Bułgarów i Serbów, trafiały następnie na Ruś. Na wschodzie Słowiańszczyzny zaś nie były tylko czytane i przepisywane, ale zyskiwały na swój sposób „nowe życie”, stanowiąc źródło wiedzy o historii powszechnej, a nade wszystko – obszerny materiał tekstowy, z którego pełnymi garściami czerpali twórcy rodzimych kompilacji historiograficznych prezentujących dzieje chrześcijańskiej ekumeny (której immanentną częścią były w ich wyobrażeniu ziemie ruskie) od stworzenia świata, tzw. chronografów. Poniżej przedsta-

Byzantium, disgracing convention: the manuscript patronage of Tsar Ivan Alexander of Bulgaria, „Manuscripta: A Journal for Manuscript Research” 51/2 (2007) s. 181-208; E.N. Boeck, *The Vatican Manasses as a Curated Display of Universal History*, w: *Laudator temporis acti. Studia in memoriam Ioannis A. Božilov*, t. 2: *Ius, imperium, potestas, litterae, ars et archeologia*, ed. I. Biliarsky, Serdica 2018, s. 419-431.

⁵⁰ Rozdział kroniki poświęcony panowaniu cesarza Teodozjusza II został wydany na podstawie odpisów bułgarskich i ruskich wraz z przekładem na język rosyjski i komentarzem: *Iz Chroniki Konstantina Manassii*, w: *Biblioteka literatury Drevnej Rusi*, t. 9, red. D.S. Lichačev – L.A. Dmitriev – A.A. Alekseev – N.V. Ponyrko, Sankt-Peterburg 2006, s. 130-139.

wimy wizję panowania Teodozjusza II, Atenais-Eudocji i Pulcherii, utrwaloną w najważniejszych z nich.

W najwcześniej spisanim spośród zachowanych do naszych dni zabytków tej grupy, tzw. *Chronografie troickim*, datowanym przez badaczy najpóźniej na XIV wiek, a istniejącym w trzech odpisach z XV-XVI wieku, z których za najstarszy i najbardziej reprezentatywny uznaje się kodeks РГБ, 304.I.728 z początku XV wieku⁵¹, odnajdziemy tylko krótki passus odnoszący się do interesujących nas tu postaci. Atenais-Eudocja w ogóle nie pojawia się w tym tekście, a Pulcherii poświęconych zostało zaledwie kilka zdań w opisie okoliczności, w których tron cesarski po śmierci Teodozjusza II objął Marcjan: *По Феодосъи же царствова Маркианъ лѣта 2. Сего постави сестра Феодосьева Пульхери, рекоши ему: Схраниши дѣвство мое до смерти. Онъ же обѣщася ей тако. При семь спадоша каменне трие с небесе въ Фракии превелни*⁵².

Źródłem informacji o wydarzeniach w cesarstwie bizantyńskim w V wieku była dla autorów *Chronografu troickiego* kronika Jerzego Mnicha zw. Hamartolosem. Ustęp o cesarzowej Pulcherii i Marcjanie stanowi parafrazę tekstu pierwszego przekładu cerkiewnosłowiańskiego tego utworu (РГБ, 173.I.100, fol. 258b-c). Z tego samego przekazu zaczerpnięta została też wzmianka o trzech wielkich kamieniach, które wówczas miały spaść z nieba w Tracji (fol. 258d)⁵³.

Niezwykle ważnym zabytkiem literatury historycznej Słowian Wschodnich, którego pierwotna wersja miała powstać – zdaniem niektórych badaczy – również przed końcem XIV stulecia, jest *Latopis helleński i rzymski*⁵⁴. Jego anonimowi twórcy, bazując przede wszystkim na cerkiewnosłowiańskich przekładach kronik Jana Malalasa i Jerzego Mnicha, skompilowali wyczerpujący wykład dziejów świata, poczynając od jego biblijnych prapoczątków, poprzez losy podbojów Aleksandra Macedońskiego, po historię imperium rzymskiego i stanowiącego jego polityczną oraz ideologiczną kontynuację chrześcijańskiego cesarstwa bizantyńskie-

⁵¹ Tvorogov, *Drevnerusskie chronografy*, s. 74-97; O.V. Tvorogov, *Chronograf Troickij*, w: *Slovar' knižnikov i knižnosti Drevnej Rusi (XI-pervaja polovina XIV v.)*, red. D.S. Lichačev, Leningrad 1987, s. 478; Vodolazkin, *Vsemirnaja istorija*, s. 221; T.L. Vilkul, *Litopis i chronograf. Studii z domongol's'kogo kyivs'kogo litopysannja*, Kyiv 2015, s. 93-95; Guimon, *Historical Writing*, s. 51.

⁵² РГБ, 304.I.728, fol. 374b. Por. O.V. Tvorogov, *Materialy k istorii russkich chronografov. 3. Troickij chronograf*, „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury” 42 (1989) s. 325.

⁵³ Istrin, *Knigy*, s. 402.

⁵⁴ Tvorogov, *Drevnerusskie chronografy*, s. 111-127; Guimon, *Historical Writing*, s. 51.

go – do okresu rządów Romana I Lekapena (919-944). Chronograf zachował się do naszych dni w dwóch wariantach. Pierwszą redakcją tekstu reprezentują cztery rękopisy z XV-XVI wieku, spośród których tylko dwa są całościowe⁵⁵.

Badania nad omawianym źródłem utrudnia zarówno brak krytycznego wydania, jak i fakt, iż jego oba kompletne odpisy nie zostały dotąd zdigitalizowane i są przechowywane w zbiorach Państwowego Muzeum Historycznego w Moskwie, obecnie niedostępnych dla naukowców z zagranicy. Opierając się na ustaleniach Wasyla M. Istrina, można przypuścić, iż narracja na temat panowania Teodozjusza II, zamieszczona w *Latopisie helleńskim i rzymskim* pierwszej redakcji, została przygotowana przede wszystkim na podstawie słowiańskiego przekładu kroniki Jana Malalasa, w wielu miejscach jednak poddanego znacznym skrótom. Spośród fragmentów tekstu tego dziejopisa odnoszących się do Pulcherii i Atenais-Eudocji w staroruskiej kompilacji odnajdziemy zatem tylko:

- wzmiankę o ożenku młodego cesarza z „piękną dziewczicą przybyłą z Hellady”⁵⁶;
- skrót opowieści o zdarzeniu z jabłkiem i Paulinem⁵⁷;
- oddany dość wiernie ustęp o oficjalnym ustanowieniu przez umierającego Teodozjusza swym następcą Marcjana⁵⁸;
- stwierdzenie, że zaraz po objęciu rządów nowy cesarz poślubił „siostrę Teodozjusza, władczynię Pulcherię, która była dziewczicą”⁵⁹;
- informację, że cesarzowa Pulcheria zmarła dwa lata wcześniej niż Marcjan⁶⁰.

Druga redakcja *Latopisu helleńskiego i rzymskiego* powstała najprawdopodobniej w pierwszej połowie XV wieku. Wykład dziejów powszechnych został w niej bowiem uzupełniony o przegląd cesarzy bizantyńskich zakończony na osobie Manuela II Paleologa (1391-1425). Ponieważ autorzy kompilacji nie wspomnieli też o zdobyciu Konstantynopola przez Turków Osmańskich w 1453 roku, przyjmuje się, iż swą pracę musieli ukoń-

⁵⁵ Tvorogov, *Drevnerusskie chronografy*, s. 141-143; Tvorogov, *Letopisec*, s. 18-19; Vilkul, *Litopis*, s. 372; Guimon, *Historical Writing*, s. 51.

⁵⁶ Istrin, *Chronika* XIV 1, s. 310. Cf. Ioannes Malalas, *Chronographia* XIV 4-5.

⁵⁷ Istrin, *Chronika*, XIV 2, s. 310-311. Cf. Ioannes Malalas, *Chronographia* XIV 8.

⁵⁸ Istrin, *Chronika*, XIV 5, s. 315. Cf. Ioannes Malalas, *Chronographia* XIV 27.

⁵⁹ Istrin, *Chronika*, XIV 6, s. 315. Cf. Ioannes Malalas, *Chronographia* XIV 28.

⁶⁰ Istrin, *Chronika*, XIV 6, s. 316. Cf. Ioannes Malalas, *Chronographia* XIV 34.

czyć przed tym wydarzeniem. Zabytek zachował się w kilkunastu odpisach z XV-XVII wieku, z których najstarsze (m.in. РГБ, 228.162) datowane są na ok. 1485 rok.⁶¹

Sekwencja poświęcona panowaniu Teodozjusza II została w nowej wersji chronografu gruntownie przeredagowana. Jej twórcy spleli w niej ze sobą przekazy dwóch dziejopisów bizantyńskich znanych w cerkiewno-słowiańskim przekładzie (Jana Malalasa i Jerzego Mnicha zw. Hamartolossem), pomijając jednak nieomal wszystkie ustępy wzmiankujące cesarsowe. W konsekwencji tego swoistego „antyfeminizmu” kompilatorów drugiej redakcji *Latopisu helleńskiego i rzymskiego* na kartach tego zabytku nie odnajdziemy ani jednej informacji na temat Atenais-Eudocji. Pulcheria natomiast pojawia się dopiero w narracji na temat śmierci Teodozjusza II i objęcia rządów przez Marcjana. Ponieważ twórcy chronografu usiłowali w tym fragmencie tekstu pogodzić ze sobą dwa nie do końca zbieżne przekazy kronikarzy bizantyńskich, otrzymujemy tu dość niejednoznaczny obraz roli, jaką cesarska siostra miała odegrać w wydarzeniach 450 roku. Najpierw, w ślad za Janem Malalase, staroruscy autorzy utrzymują, że to Teodozjusz II wyznaczył Marcjana na swego następcę, obwieszczając swą wolę w obliczu nadchodzącej śmierci oficjalnie, w obecności Pulcherii, Aspara i dostojników:

И призва сестру свою Пұлхерью, глагола к ней Маркиана дѣля, якоже тому есть по мнѣ царствовати. И приведе Маркиана, и рече к нему пред Оспаремь и пред всеми бояры: Явилося ми есть, якоже тобѣ царствовати есть по мнѣ. И по двю дню умрѣ Федоси, лѣт сын 51. Царство 10. Маркиане, иже царствава в Константинѣ градѣ. По Федоси же царствова божественныи Маркианъ, зять его 6 лѣт и 5 мѣсяць. Бѣ же высокъ и простъ власы⁶².

Następnie przytoczona została zaczerpnięta z kroniki Jerzego Mnicha informacja o tym, iż Marcjan został wyniesiony do godności cesarskiej przez Pulcherię, która zgodziła się zostać jego żoną, gdy przysiągł usza-

⁶¹ Tvorogov, *Drevnerusskie chronografy*, s. 159; Tvorogov, *Letopisec*, s. 18-19; A.G. Bobrov, *K voprosu o vremeni i meste sozdanija Letopisca Ellinskogo i Rimskogo vtoroj redakcii*, „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury” 55 (2004) s. 89; V.V. Kolesov, *Zametki o jazyke Letopisca Ellinskogo i Rimskogo vtoroj redakcii (K voprosu o meste i vremeni sostavlenija)*, „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury” 55 (2004) s. 91-92; Volodazkin, *Vsemirnaja istorija*, s. 230; Anisimova, *Chronika*, s. 31.

⁶² *Letopisec Ellinskij i Rimskij*, t. 1: *Tekst*, ed. O.V. Tvorogov, Sankt-Peterburg 1999, s. 343. Cf. Istrin, *Chronika XIV*, 5-6, s. 315.

nować złożone przez nią śluby czystości⁶³. Po tym wtrąceniu narracja kontynuowana jest znów za Janem Malalaszem opisującym ślub nowej pary cesarskiej⁶⁴. Z tegoż dzieła została też przez twórców *Latopisu helleńskiego i rzymskiego* drugiej redakcji przejęta wzmianka o śmierci Marcjana i Pulcherii⁶⁵, zestawiona – co ciekawe – z informacją Hamartolosa o trzech kamieniach, które miały wówczas spaść z nieba w Tracji⁶⁶.

O wiele bardziej jednolity pod względem wykorzystanych przy jego spisaniu źródeł zdaje się *Chronograf rogożski*, zachowany w rękopisie РГБ, 247.253 z pierwszej połowy XV wieku. Na temat interesującej nas tu epoki odnajdziemy w nim jedynie krótką wzmiankę (fol. 145’):

По Фео^асѣи же ц^рѣтвѣ Маркиа^а. лѣт^ѣ .ѣ. сего постави ц^ремъ сестра Фео^асѣива Ипехери. рекши емоу. съхраниши дѣбство мое до см^рти. онже вебѣщася еи тако. азъ нарекоу ц^рь мои. воинкоу ж^е емоу пребывшъ и староу. и ч^тныиъ житиель жившоу. и вѣ правобѣренъ сы. и правосѣдецъ и мл^тына многы даа нищи^и. сѣа Пехерѣа съз^аа црк^вь ст^ыла Бѣца въ Лахерна^х. при се^и спа^аша камени трие съ нѣсе въ Фракисть прѣвеле^и⁶⁷.

Już przy pierwszej lekturze tekstu dostrzec można jego podobieństwo do analogicznego ustępu w omówionym wyżej *Chronografie troickim*. Jak zauważyła wydawczyni zabytku, Tatiana Anisimova, twórcy kompilacji zamieszczonej w rękopisie РГБ, 247.253 bazowali zarówno na wspomnianym, XIV-wiecznym tekście ruskim, jak i na cerkiewnosłowiańskim przekładzie kroniki Jerzego Mnicha⁶⁸. Przytoczona wyżej opowieść o wyniesieniu Marcjana do godności cesarskiej przez Pulcherię po złożeniu przez niego odpowiedniej przysięgi oraz passus o trzech kamieniach (meteorytach?), które uderzyły w ziemię w Tracji za jego panowania, zostały niewątpliwie zaczerpnięte z przekazu Hamartolosa.

W powyższym fragmencie zastanawia natomiast stwierdzenie, iż cesarzowa ufundowała „cerkiew Świętej Bogurodzicy w Blachernach”. O wzniesieniu z inicjatywy siostry Teodozjusza II tzw. Wielkiego Kościoła dedykowanego Matce Bożej zlokalizowanego we wspomnianej dzielnicy

⁶³ *Letopisec Ellinskij i Rimskij*, s. 343. Cf. Istrin, *Knigy*, s. 402.

⁶⁴ *Letopisec Ellinskij i Rimskij*, s. 343. Cf. Istrin, *Chronika*, XIV 6, s. 315.

⁶⁵ *Letopisec Ellinskij i Rimskij*, s. 344. Cf. Istrin, *Chronika*, XIV 6, s. 316.

⁶⁶ *Letopisec Ellinskij i Rimskij*, s. 344. Cf. Istrin, *Knigy*, s. 402.

⁶⁷ T.V. Anisimova, *Rogożskij chronograf. Tekst*, w: *Letopisi i chroniki. Novee issledovanija. 2009-2010*, ed. O.L. Novikova, Moskva – Sankt-Peterburg 2010, s. 133.

⁶⁸ Anisimova, *Rogożskij chronograf*, s. 102-103.

Konstantynopola, nie wspomina bowiem żaden ze znanych na Rusi kronikarzy bizantyńskich⁶⁹. Kompilatorzy *Chronografu rogożskiego* musieli tu zatem wykorzystać inne, niehistoriograficzne źródło, być może utwór hagiograficzny zaczerpnięty z minei lekcyjnych⁷⁰.

Zdecydowanie najobszerniejszą sekwencję poświęconą panowaniu cesarza Teodozjusza II, Atenais-Eudocji i Pulcherii odnajdziemy natomiast w *Chronografie ruskim*, którego pierwsza redakcja powstała najprawdopodobniej w latach 1516-1522 na terytorium państwa moskiewskiego. Warto zauważyć, że autorzy tej kompilacji, jakkolwiek wiernie kontynuowali średniowieczną tradycję ruskich chronografów, wykorzystali w swej pracy o wiele szerszy i bardziej zróżnicowany gatunkowo materiał źródłowy niż twórcy wcześniejszych tekstów. Sięgnęli zatem nie tylko po wielokrotnie już eksplorowane przez ich poprzedników przekazy (jak np. dzieło Jerzego Mnicha) czy rodzime chronografy (*Latopis helleński i rzymski* drugiej redakcji), ale też po przywiezione z Bałkanów XIV-wieczne przekłady cerkiewnosłowiańskie kronik bizantyńskich (*Paralipomen*, tj. skróconą wersję tekstu Jana Zonarasa i tłumaczenie utworu Konstantyna Manassesesa). Zwrócili też uwagę na zabytki spoza nurtu piśmiennictwa historycznego, m.in. na przekazy hagiograficzne i *Aleksandreidę* (opowieść o Aleksandrze Wielkim), w znacznej części proveniencji serbskiej⁷¹.

Nie ulega wątpliwości, że rozdział poświęcony panowaniu Teodozjusza II został przez twórców *Chronografu ruskiego* skompilowany przede wszystkim na podstawie słowiańskiego przekładu dzieła Konstantyna Manassesesa. Odnajdziemy tu wszystkie fragmenty przekazu bizantyńskiego dziejopisa odnoszące się do Pulcherii i Atenais-Eudocji, poczynając od bardzo pochlebnej charakterystyki cesarskiej siostry, która, postanowiwszy

⁶⁹ Podobna wzmianka pojawia się, co prawda, w cerkiewnosłowiańskim przekładzie dzieła Jana Zonarasa (сѣзда Пουλхеріа Еладѣиной), nie ma jednak dowodów na to, iż był on znany na wschodzie Słowiańszczyzny, i to w latach czterdziestych XV wieku (Jacobs, *Zonaras-Zonara*, s. 145). W rozpowszechnionym na Rusi skrócie kroniki, tzw. *Paralipomenie*, jej nie odnajdziemy.

⁷⁰ Anisimova, *Rogożskij chronograf*, s. 103.

⁷¹ Tvorogov, *Drevnerusskie chronografy*, s. 32-45, 160-234; M.A. Salmina, *Chronika Konstantina Manassii kak istočnik Russkogo chronografu*, „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury” 32 (1978) s. 279-287; O.V. Tvorogov, *Chronograf Russkij*, w: *Slovar' knižnikov i knižnosti Drevnej Rusi (vtoraja polovina XIV-XVI v.)*, ed. D.S. Lichačev, t. 2, Leningrad 1989, s. 499-505; E.G. Vodolazkin, *K voprosu ob istočnikach Russkogo chronografu*, „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury” 47 (1993) s. 200-214; Turilov, *Zametki*, s. 3; D.M. Bulanin, *Serbskaja Aleksandrija i Russkij Chronograf*, „Rossica Antiqua” 1/2 (2018) s. 48-92.

pozostać w stanie panieńskim, unikała towarzystwa mężczyzn, poświęcając czas przede wszystkim wychowaniu młodszego brata⁷².

Poniżej zamieszczono, zaczerpniętą z utworu Manassesesa obszerną opowieść o losach Atenais-Eudocji (О Евдокии царицы): o jej ojcu Leoncjuszu, niesprawiedliwym podziale dziedzictwa po nim i sporze młodej dziewczyny z braćmi, który skłonił ją ostatecznie do szukania pomocy poza rodzinnymi Atenami, najpierw u ciotki, a następnie, wraz z nią – w Konstantynopolu, u Pulcherii. Z tekstu dowiadujemy się, że cesarska siostra była tak oczarowana urodą i inteligencją Atenais, iż doprowadziła do jej chrztu (zmieniając imię na Eudocja) i ślubu z bratem Teodozjuszem⁷³.

W kolejnym paragrafie odnajdujemy natomiast opowieść o nieporozumieniu między cesarzem i jego małżonką (О вражде царицы Евдокии), którego przyczyną stało się jabłko подарowane przez Teodozjusza Atenais-Eudocji, a następnie oddane przez nią dostojnikowi Paulinowi. Warto zauważyć, że do tego punktu narracji tekst *Chronografu ruskiego* jest całkowicie zbieżny z cerkiewnosłowiańskim przekładem dzieła Konstantyna Manassesesa⁷⁴. Rusczy kompilatorzy dokonali w nim tylko nieznacznych skrótów, zachowując jednak klimat opowieści, a nawet pozostawiając niektóre z poetyckich, metaforycznych wyrażen greckiego dziejopisa, np. „Eudocja dobrze pływała w morzu życia, niesiona świetlanymi i cichymi wiatrami”⁷⁵. Różnice pojawiają się dopiero w opisie ostatnich miesięcy życia cesarzowej:

И многимъ отцемъ бесѣдовавши и великому Евфимію и многи монастыри и церкви поновивши и святы градъ Иерусалимъ, и радующися глаголаше, яко о мнѣ събывстъся, еже рече Давидъ: оублажи Господь Евдокию своєю Сиона, еже есть благоволеніемъ своимъ. И многа добра сотвориши святымъ церквамъ, преставися тамо и клятвами извѣстоваше о Павлине, яко без вины оубиенъ бысть⁷⁶.

Zdań tych nie odnajdziemy u Konstantyna Manassesesa. Niektóre elementy tego ustępu przywodzą na myśl passusy z kroniki Jerzego Mnicha:

⁷² *Russkij chronograf. Chronograf redakcii 1512 g.*, Sankt-Peterburg 1911, s. 284 (frg. 129). Cf. *Iz Chroniki Konstantina Manassii*, s. 134.

⁷³ *Russkij chronograf*, 129, s. 284-285. Cf. *Iz Chroniki Konstantina Manassii*, s. 134, 136.

⁷⁴ Salmina, *Chronika*, s. 282, 287; Vodolazkin, *K voprosu*, s. 206.

⁷⁵ *Russkij chronograf*, 131, s. 287. Cf. *Iz Chroniki Konstantina Manassii*, s. 136.

⁷⁶ *Russkij chronograf*, 131, s. 287.

opis działalności fundacyjnej Eudocji w Jerozolimie wraz z odwołaniem do Ps 51,20 oraz informację o przysiędze złożonej przez nią na łożu śmierci⁷⁷. Wprowadzenie do narracji nowej postaci (św. Eutymiusza Wielkiego) pozwala jednak przypuszczać, iż autorzy wschodniosłowiańskiej kompilacji korzystali tu też z innego, najprawdopodobniej hagiograficznego źródła.

Z dzieła Konstantyna Manassesza zaczerpnęli zaś oni jeszcze jeden passus, tj. anegdotę o przyzwyczajeniu Teodozjusza II do zatwierdzania ważnych dokumentów bez uprzedniego ich przeczytania i podstępnie Pulcherii, która przedłożyła mu do podpisu akt sprzedaży w niewolę własnej małżonki⁷⁸. Na tym epizodzie tekstowa zależność przekazu *Chronografu ruskiego* od słowiańskiej wersji kroniki Manassesza się jednak kończy. Opowieść o śmierci Teodozjusza II musiała już zostać stworzona na podstawie innego źródła:

О СМЕРТИ ФЕОДОСІЕВЕ. Сей царь ФЕОДОСІЕ ВЪ ЄФЕСЕ ПОМОЛІСЯ ІОАННУ БОГОСЛОВУ, КОМУ ПО НЕМЪ ЕСТЬ БЫТИ ЦАРЮ, И ПРИАТЬ ИЗВѢЩЕНІЕ, ЯКО МАРТЪКІАНУ ПО НЕМЪ БЫТИ ЦАРЮ. И ПРИЗВАВЪ ЕГО И ПУЛЪХЕРІЮ, РЕЧЕ, ЯКО ЯВЛЕНО МИ ЕСТЬ, ЕЖЕ ТЕБѢ ПО МИНѢ БЫТИ ЦАРЮ. И ПО ДВОЮ ДНЮ ОУМРЕ, ЖИВѢТЪ 51 ЛѢТА⁷⁹.

W ustępie tym pobrzmiewa co prawda przekaz Jana Malalasa w wersji znanej nam już z *Latopisu helleńskiego i rzymskiego* obu redakcji⁸⁰, wprowadzenie do narracji nowej postaci (św. Jana Teologa) po raz kolejny nasuwa jednak przypuszczenie, iż mógł tu też zostać wykorzystany inny utwór (hagiograficzny).

Przyjmuje się, że druga redakcja *Latopisu helleńskiego i rzymskiego* była też najpewniej podstawowym źródłem dla autorów omawianej kompilacji przy opracowaniu segmentu tekstu poświęconego rządowi Marcjana. Co ciekawe, do przekazu wcześniejszego chronografu dodali oni jednak kilka passusów uwydatniających rolę Pulcherii w zwołaniu soboru ekumenicznego w Chalcedonie w 451 roku⁸¹. Zgodnie z manierą zapożyczoną od twórców żywotów świętych nie zawahali się nawet stwierdzić, iż to siostra Teodozjusza II ustanowiła Marcjana cesarzem i nakazała mu zorganizować sobór⁸². Ostatnia wzmianka na temat władczyni odwołująca się do jej działalności fundacyjnej i dobroczynnej, a tym samym korespondująca rów-

⁷⁷ Istrin, *Knigy*, s. 401-402. Tvorogov, *Drevnerusskie chronografy*, s. 39.

⁷⁸ *Russkij chronograf*, 131, s. 287. Cf. *Iz Chroniki Konstantina Manassii*, s. 138.

⁷⁹ *Russkij chronograf*, 131, s. 287-288.

⁸⁰ Istrin, *Chronika XIV* 5, s. 315; *Letopisec Ellinskij i Rimskij*, s. 343.

⁸¹ *Russkij chronograf*, 132, s. 288. Cf. *Letopisec Ellinskij i Rimskij*, s. 343.

⁸² *Russkij chronograf*, 132, s. 288.

niez z tradycją hagiograficzną, została natomiast stworzona na podstawie przekazu Jerzego Mnicha⁸³.

W późniejszych wariantach *Chronografu ruskiego* omówione tu partie tekstu zostały przytoczone w nieomal niezmienionej formie⁸⁴. Wydarzenia rozgrywające się w cesarstwie bizantyńskim w V wieku nie przykuły też uwagi dziejopisów wschodniosłowiańskich z połowy XVI wieku. W najobszerniejszym zabytku historiografii moskiewskiej z tego okresu, tzw. *Latopisie Nikonowskim*, nie odnajdziemy bodaj najkrótszej wzmianki na temat Teodozjusza II i osób z jego otoczenia. W *Latopisie Zmartwychwstania*, spisany w tych samych dekadach, Pulcherii i jej bratu poświęcono tylko enigmatyczny ustęp sformułowany w taki sposób, jakby oboje władali imperium na nieomal równych prawach: По Яркадии же царствова сынъ его Феодосии малыи доброписецъ. лѣтъ .лѣ. и сестра его Полоухеріа⁸⁵.

Przegląd staroruskich chronografów byłby niepełny bez uwzględnienia *Illuminowanego zводу latopisarского*, monumentalnej kompilacji historiograficznej sporządzonej w latach 1568-1576 na polecenie cara Iwana IV Groźnego w postaci jednego, unikalnego kompletu bogato ilustrowanych kodeksów. Była to inicjatywa ze wszech miar bezprecedensowa. W jej efekcie powstało dziesięć olbrzymich, liczących ok. 1000 kart rękopisów, na których stronach zaprezentowany został równolegle za pomocą dwóch środków przekazu, tekstu i zdobiących go miniatur, wykład historii powszechnej: od stworzenia świata i wypadków opisanych w Starym Testamencie, poprzez dzieje starożytnej Grecji i Rzymu, aż po historię cesarstwa bizantyńskiego (do początku X wieku) i Rusi (w latach 1114-1567)⁸⁶.

Opis wydarzeń, rozgrywających się w Konstantynopolu z udziałem cesarskich Atenais-Eudocji i Pulcherii umieszczono w trzecim tomie omawianej kompilacji, tzw. *Illuminowanym chronografie* (PHБ, F.IV.151), na fol. 337'-341, 373'-379, 387-387', 389'-390, 391, 397⁸⁷. Sekwencja ta powstała na podstawie dwóch źródeł wschodniosłowiańskich: *Latopisu helleńskiego*

⁸³ *Russkij chronograf*, 132, s. 289. Cf. Istrin, *Knigy*, s. 402; Vodolazkin, *K voprosu*, s. 206.

⁸⁴ *Russkij chronograf. Chronograf Zapadnorusskoj redakcii*, Petrograd 1914, s. 101-105.

⁸⁵ *Latopis' po Voskresenskomu spisku*, Sankt-Peterburg 1856, s. 248.

⁸⁶ B.M. Kloss, *Letopisnyj svod licevoj*, w: *Slovar' knižnikov i knižnosti Drevnej Rusi (vtoraja polovina XIV-XVI v.)*, t. 2, ed. D.S. Lichačev, Leningrad 1989, s. 30-31; A.A. Amosov, *Licevoj letopisnyj svod Ivana Groznogo. Kompleksnoe kodikologičeskoe issledovanie*, Moskva 1998, s. 13-16; V.V. Morozov, *Licevoj svod v kontekste otečestvennogo letopisanija XVI v.*, Moskva 2005, s. 12-19.

⁸⁷ *Licevoj letopisnyj svod XVI v. Vsemirnaja istorija*, t. 7, ed. Ch.Ch. Mustafin, Moskva 2014, s. 180-187, 252-263, 279-280, 284-285, 287, 299.

i rzymskiego drugiej redakcji oraz Chronografu ruskiego. Zależność poszczególnych ustępów Iuminowanego zwodu od tych zabytków, a za ich pośrednictwem – od przekazu kronikarzy bizantyńskich, obrazuje poniższa tabela.

Fol.	Fragment tekstu w РНБ, F.IV.151	Źródło staroruskie	Dziejopis bizantyński
337'	Баше ^ж сестра семоу Феѡ ^а сїю [...] и врата своего наставляше на всако бл҃го.	<i>Chronograf ruski</i>	Konstantyn Manasses
338-341	Ѡ Евдокии цр҃цы. Баше ^ж во ѡфине ^х мвжѣ [...] ѡ Плакиды дщери Феѡ ^а сїа Великаго.	<i>Chronograf ruski</i>	Konstantyn Manasses
373'-376	Ѡ враж ^и цр҃цы Евдокии. Цр҃ца оубо Евд ^а кїа [...] ѡходитѣ во Іер ^с ли ^м со мнѡгимѣ имѣнїемѣ.	<i>Chronograf ruski</i>	Konstantyn Manasses
376'-377	И мнѡги ^и ѡце ^и бесѣдова ^и ши. и велико ^и и Соуфилїю [...] яко бе ^з вины оубїенѣ выстѣ.	<i>Chronograf ruski</i>	Jerzy Mnich zw. Hamartolosem + tekst hagiograficzny
377'-379	Сеи оубо Феѡ ^а сїи въ дрови ^х оубо бл҃горазвменѣ радостенѣ [...] вѣтаса таковаго безвмїа.	<i>Chronograf ruski</i>	Konstantyn Manasses
387-387'	ловашѣ же емоу спаде с коня [...] и по двою днѣ ^х оумре Феѡ ^а сїи. лѣ ^т сы .нѡ.	<i>Latopis helleński i rzymski drugiej redakcji</i>	Jan Malalas
389'	Сею постави сестра Феѡ ^а сѣва По ^а херїа цр҃ца с волюи цр҃емѣ [...] шнѣ ^ж тако вѣкѣтаса еи.	<i>Latopis helleński i rzymski drugiej redakcji</i>	Jerzy Mnich zw. Hamartolosem
390	И егда воцрїса. пол сестрѣ Феѡ ^а сѣвоу Полхерїю вл ^а чѣв двою соуши лѣ ^т сы .нѡ.	<i>Latopis helleński i rzymski drugiej redakcji</i>	Jan Malalas
391	Ѡ ст ^а ч ^а и четверто ^и соворѣ [...] выстѣ стын вселенскїи четвертын собо ^у в Халкидонѣ	<i>Chronograf ruski</i>	Jerzy Mnich zw. Hamartolosem + tekst hagiograficzny
397	Поу ^а херїа же еж ^т венаа мнѡга исправленїа показавши къ цр҃ква ^и и монастыремѣ и к нишиямѣ. престависа двою.	<i>Chronograf ruski</i>	Jerzy Mnich zw. Hamartolosem
397	пре ^а ни ^и а двѣ ^и лѣ ^т ома.	<i>Latopis helleński i rzymski drugiej redakcji</i>	Jan Malalas

O unikatowości *Illuminowanego zwołu latopisarskiego* stanowi jednak nie jego warstwa tekstowa (całkowicie wtórna – jak wykazaliśmy wyżej – wobec przekazu wcześniejszych chronografów ruskich), lecz zdobiące niemal każdą stronę wszystkich dziesięciu tomów kompletu złożone kompozycyjnie miniatury. W rękopisie PHB, F.IV.151 odnajdziemy szereg wyobrażeń ikonograficznych dwóch bohaterek niniejszego szkicu: Pulcherię przedstawiono tu piętnaście razy (fol. 337', 339', 340, 340', 378, 378', 387', 389', 380, 391, 397), a Atenais-Eudocję – aż dwadzieścia osiem (fol. 338, 338', 339, 339', 340, 340', 341, 373', 374, 374', 375, 375', 376, 376', 377, 378').

Reasumując, obraz cesarstwa bizantyńskiego w połowie V wieku i wizerunek władających nim osób w piśmiennictwie staroruskim ukształtował się na bazie stworzonych na Bałkanach przekładów cerkiewnosłowiańskich dzieł trzech historyków: Jana Malalasa, Jerzego Mnicha zw. Hamartolosem i Konstantyna Manassesesa. Wykorzystywanie ich przekazów przez autorów chronografów nawet w drugiej połowie XVI wieku, świadczy o niebywalej wprost żywotności historiografii bizantyńskiej i swoistej ponadczasowości utworów wspomnianych dziejopisów zdolnych oddziaływać na wyobraźnię ludzi żyjących setki lat później. Warto tu jednak zauważyć, iż Pulcheria, Teodozjusz II, Atenais-Eudocja i Marcjan nie przykuwali uwagi staroruskich historiografów tylko jako osoby mające realny wpływ na bieg wydarzeń w przeszłości. Słowianie prawosławni schyłku średniowiecza postrzegali połowę V wieku przede wszystkim jako epokę wielkich sporów o naturę Chrystusa zakończonych zwołaniem soborów ekumenicznych w Efezie (431 rok) i Chalcedonie (451 rok). Niektórzy zaangażowani w kontrowersje teologiczne swego czasu cesarze i cesarzowe byli na obszarze *Slavia Orthodoxa* czczeni jako święci. Analiza staroruskich chronografów z XIV-XVI wieku pozwala przypuścić, że hagiografia oddziaływała na kreowanie wizerunków tego rodzaju postaci w historiografii. By zrekonstruować całościowy obraz Pulcherii i Atenais-Eudocji w literaturze staroruskiej, należałoby zatem przebadać też poświęcone im teksty hagiograficzne.

Skróty

- BAV – Bibliotheca Apostolica Vaticana (Rzym)
 BNF – Bibliothèque nationale de France (Paryż)
 ГИМ – Государственный исторический музей (Moskwa)
 РГБ – Российская государственная библиотека (Moskwa)
 РНБ – Российская национальная библиотека (St. Petersburg)

Rękopisy

- BAV, Slav. 2 kronika Konstantyna Manassesesa, przekład cerkiewno-słowiański, XIV wiek
 BNF, Coislin 305 kronika Jerzego Mnicha, wersja grecka, X-XI wiek
 ГИМ, Син. 38 kronika Konstantyna Manassesesa, przekład cerkiewno-słowiański, 1345 rok
 ГИМ, Син. 148 kronika Jerzego Mnicha, drugi przekład cerkiewno-słowiański, 1386 rok
 РГБ, 113.230(655) kronika Jana Zonarasa, przekład cerkiewnosłowiański (skrót), początek XVI wieku
 РГБ, 173.I.100 kronika Jerzego Mnicha, pierwszy przekład cerkiewnosłowiański, XIII-XIV wiek
 РГБ, 228.162 *Latopis helleński i rzymski* drugiej redakcji, 1485 rok
 РГБ, 304.I.728 *Chronograf troicki*, początek XV wieku
 РНБ, F.IV.151 *Iluminowany zwód latopisarski*, druga połowa XVI wieku
 РНБ, F.IV.307 mołdawska kompilacja historyczna, 1637 rok

Bibliography

Sources

- Constantinus Manasses, *Breviarium Chronicum*, t. 1-2, rec. O. Lampsidis, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 36/1-2, Athenis 1996.
 Georgius Monachus, *Chronicon*, t. 1-2, ed. C. de Boor, Stutgardiae 1978.
 Ioannes Malalas, *Chronographia*, rec. J. Thurn, Berolini et Novi Eboraci 2000.
 Ioannes Zonaras, *Epitome historiarum libri XIII–XVIII*, ed. Th. Büttner-Wobst, Bonnae 1897.

- Istrin V.M., *Chronika Ioanna Malaly v slavjanskom perevode*, ed. M.I. Černyševa, Moskva 1994.
- Istrin V.M., *Knigy vremenyja i obraznyja Georgija Mnicha. Chronika Georgija Amartola v drevnem slavjanoruskom perevode*, t. 1-3, Petrograd 1920-1922.
- Iz Chroniki Konstantina Manassii*, w: *Biblioteka literatury Drevnej Rusi*, t. 9, ed. D.S. Ličhačev – L.A. Dmitriev – A.A. Alekseev – N.V. Ponyrko, Sankt-Peterburg 2006, s. 114-159, 510-516.
- Jacobs A., *Zonaras-Zonara. Die byzantinische Geschichte bei Joannes Zonaras in slavischer Übersetzung*, München 1970.
- Letopisec Ellinskij i Rimskij*, t. 1: *Tekst*, ed. O.V. Tvorogov, Sankt-Peterburg 1999.
- Letopis' po Voskresenskomu spisku*, Sankt-Peterburg 1856.
- Licevoj letopisnyj svod XVI v. Vsemirnaja istorija*, t. 7, ed. Ch.Ch. Mustafin, Moskva 2014.
- Matveenkov V. – Ščegoleva L., *Knigi vremennye i obraznye Georgija Monacha*, t. 1-2, Moskva 2006-2011.
- Russkij chronograf. Chronograf redakcii 1512 g.*, Sankt-Peterburg 1911.
- Russkij chronograf. Chronograf Zapadnorusskoj redakcii*, Petrograd 1914.
- Sreznjevskij V.I., *Simeona Metafrasta i Logoteta opisanie mira ot bytija i letovnik sobran ot različnyh letopisec. Slavjanskij perevod Chroniki Simeona Logofeta s dopolnenijami*, Sankt-Peterburg 1905.
- Tvorogov O.V., *Materialy k istorii russkich chronografov. 3. Troickij chronograf*, „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury” 42 (1989) s. 287-343.
- Tvorogov O.V., *Paralipomen Zonary. Tekst i kommentarij*, w: *Letopisi i chroniki. Novye issledovanija. 2009-2010*, ed. O.L. Novikova, Moskva – Sankt-Peterburg 2010, s. 3-101.

Studies

- Afinogenov D., *The date of Georgios Monachos reconsidered*, „Byzantinische Zeitschrift” 92 (1999) s. 437-447.
- Afinogenov D., *Le manuscrit grec Coislin. 305: la version primitive de la Chronique de Georges le Moine*, „Revue des Etudes Byzantines” 62 (2004) s. 239-242.
- Anisimova T.V., *Rogožskij chronograf. Tekst*, w: *Letopisi i chroniki. Novye issledovanija. 2009-2010*, red. O.L. Novikova, Moskva – Sankt-Peterburg 2010, s. 102-161.
- Amosov A.A., *Licevoj letopisnyj svod Ivana Groznogo. Kompleksnoe kodikologičeskoe issledovanie*, Moskva 1998.
- Angelidi C., *Pulcheria. La castità al potere (399-455)*, Donne d'Oriente e d'Occidente 5, Milano 1996.
- Anisimova T.V., *Chronika Georgija Amartola v drevnerusskich spiskach XIV-XVII vv.*, Moskva 2009.

- Banchich T.M., *Introduction*, w: *The History of Zonaras from Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great*, tr. T.M. Banchich – E.N. Lane, New York 2009, s. 1-19.
- Bobrov A.G., *K voprosu o vremeni i meste sozdaniija Letopisca Ellinskogo i Rimskogo vtoroj redakcii*, „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury” 55 (2004) s. 82-90.
- Bondač A.G., *Ioann Zonara*, w: *Pravoslavnaja ènciklopedija*, t. 24, Moskva 2010, s. 250-261.
- Boeck E.N., *Displacing Byzantium, disgracing convention: the manuscript patronage of Tsar Ivan Alexander of Bulgaria*, „Manuscripta: A Journal for Manuscript Research” 51/2 (2007) s. 181-208.
- Boeck E.N., *The Vatican Manasses as a Curated Display of Universal History*, w: *Laudator temporis acti. Studia in memoriam Ioannis A. Božilov*, t. 2: *Ius, imperium, potestas, litterae, ars et archeologia*, ed. I. Biliarsky, Serdica 2018, s. 419-431.
- Brzozowska Z.A., *Zapożyczona czy własna wizja dziejów powszechnych? Wpływ autorów bizantyńskich na świadomość historyczną Słowian Południowych i Wschodnich (na przykładzie opowieści o Mahomecie i Historii paulicjan Piotra z Sycylii)*, w: *Widmo Mahometa, cień Samuela. Cesarstwo Bizantyńskie w relacji z przedstawicielami innych religii i kultur (VII-XV w.)*, red. Z.A. Brzozowska – M.J. Leszka – K. Marinow – T. Wolińska, *Byzantina Lodziensia* 39, Łódź 2020, s. 13-44.
- Brzostkowska A., *Kroniki z kręgu Symeona Logotety*, w: *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka*, v. V, *Pisarze z X w.*, red. A. Brzostkowska, Warszawa 2011, s. 64-67.
- Bujanin D.M., *Serbskaja Aleksandrija i Russkij Chronograf*, „*Rossica Antiqua*” 1/2 (2018) s. 48-92.
- Burman J., *The Athenian Empress Eudocia*, w: *Post-Herulian Athens. Aspects of Life and Culture in Athens A.D. 267-529*, red. P. Castrén, Helsinki 1994, s. 63-87.
- Franklin S., *The Empire of the Rhomaioi as Viewed from Kievan Russia: Aspects of Byzantino-Russian Cultural Relations*, „*Byzantion*” 53 (1983) s. 507-537 [= *Byzantium – Rus – Russia. Studies in the Translation of Christian Culture*, Aldershot 2002].
- Franklin S., *Malalas in Slavonic*, w: *Studies in John Malalas*, red. E. Jeffreys – B. Croke – R. Scott, *Byzantina Australiensia* 6, Sydney 1990, s. 276-290 [= *Byzantium – Rus – Russia. Studies in the Translation of Christian Culture*, Aldershot 2002].
- Franklin S., *Writing, Society and Culture in Early Rus, c. 950-1300*, Cambridge 2002.
- Griffin S., *The Liturgical Past in Byzantium and Early Rus*, Cambridge 2019.
- Grigoriadis, *Linguistic and literary studies in the Epitome Historion of John Zonaras*, Thessaloniki 1998.
- Guimon T.V., *Historical Writing of Early Rus (c. 1000-c. 1400) in a Comparative Perspective*, Leiden – Boston 2021.
- Holum K.G., *Theodosian Empresses: Women and Imperial Dominion in Late Antiquity*, Los Angeles 1981.

- Jeffreys E., *The Beginning of Byzantine Chronography. John Malalas*, w: *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity. Fourth to sixth century A.D.*, red. G. Marasco, Leiden 2003, s. 497-527.
- Kloss B.M., *Letopisnyj svod licevoj*, w: *Slovar' knižnikov i knižnosti Drevnej Rusi (vtoraja polovina XIV–XVI v.)*, t. 2, red. D.S. Lichačev, Leningrad 1989, s. 30-32.
- Kolesov V.V., *Zametki o jazyke Letopisca Ellinskogo i Rimskogo vtoroj redakcii (K voprosu o meste i vremeni sostavlenija)*, „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury” 55 (2004) s. 91-97.
- Kosiński R., *The Chronicle by George the Monk and Its Relation to Theodore Lector's Work*, „Res Gestae” 5 (2017) s. 46-72.
- Mallan Ch., *The Historian John Zonaras: Some Observations on His Sources and Methods*, w: *Les historiens grecs et romains: entre sources et modèles*, red. O. Devillers – B. Sebastiani, Bordeaux 2018, s. 353-366.
- Matveenko V. – Ščegoleva L., *Vremennik Georgija Monacha (Chronika Georgija Amartola). Russkij tekst, kommentarij, ukazateli*, Moskva 2000.
- Monégier du Sorbier M.-A., *Recherches sur la tradition manuscrite de la chronique de Georges le Moine, la tradition directe, 1–2*, b.m.w. 1985 (niepublikowana praca doktorska).
- Morozov V.V., *Licevoj svod v kontekste otečestvennogo letopisanija XVI v.*, Moskva 2005.
- Neville L., *Guide to Byzantine Historical Writing*, Cambridge 2018.
- Nilsson I., *Discovering Literariness in the Past: Literature vs. History in the Synopsis Chronike of Konstantinos Manasses*, w: *L'écriture de la mémoire: la littérature de l'historiographie. Actes du colloque international sur la littérature byzantine, Nicosie 6-8 mai 2004*, ed. P. Odorico – P.A. Agapitos – M. Hinterberger, Paris 2006, p. 15-31.
- Nilsson I. – Nystrom E., *To compose, read, use a Byzantine texts: Aspects of the Chronicle of Constantine Manasses*, „Byzantine and Modern Greek Studies” 33 (2009) s. 42-60.
- Petrova M., *Hamartolos or Zonaras. Searching for the Author of a Chronicle in a Fourteenth-century Slavic Manuscript. MS. Slav. 321 from the Library of RAS*, „Scripta & e-Scripta” 8-9 (2010) s. 405-425.
- Podskalsky G., *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej (988-1237)*, tł. J. Zychowicz, Kraków 2000.
- Popov I.N., *Ioann Malala*, w: *Pravoslavnaja enciklopedija*, t. 24, Moskva 2010, s. 437-443.
- Prohin A., *The Sovereign's Dream as Historical Parable in the Byzantine World Chronicles from the Romanian Principalities (16th-17th century)*, w: *Religious Rhetoric of Power in Byzantium and South-Eastern Europe*, red. I. Biliarsky – M. Mitrea – A. Timotin, Brăila 2021, s. 167-186.
- Salmina M.A., *Chronika Konstantina Manassii kak istočnik Russkogo chronografa*, „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury” 32 (1978) s. 279-287.

- Srednebolgarskij perevod Chroniki Konstantina Manassii v slavjanskich literaturach*, red. D.S. Lichačev – I.S. Dujčev, Sofija 1988.
- Swoboda W., *Kontynuacja Georgiosa*, w: *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, t. 2, red. W. Kowalenko – G. Labuda – T. Lehr-Spławiński, Wrocław 1965, s. 468.
- The Chronicle of Constantine Manasses*, tr. L. Yuretich, Liverpool 2018, s. 1-17.
- Toločko P.P., *Davn'orus'ki litopyscy i litopysci X–XIII st.*, Kyïv 2005.
- Treadgold W., *The Early Byzantine Historians*, Basingstoke 2007.
- Treadgold W.T., *The Middle Byzantine Historians*, New York 2013.
- Tsatsos J., *Empress Athenais-Eudocia: A Fifth Century Byzantine Humanist*, Brookline 1977.
- Turilov A.A., *Zametki o slavjanskoj rukopisnoj tradicii chroniki Ioanna Zonary*, w: *Letopisi i chroniki. Novye issledovanija. 2015-2016*, red. O.L. Novikova, Moskva – Sankt-Peterburg 2017, s. 3-11.
- Tvorogov O.V., *Chronika Georgija Amartola*, w: *Slovar' knižnikov i knižnosti Drevnej Rusi (XI–pervaja polovina XIV v.)*, red. D.S. Lichačev, Leningrad 1987, s. 468-469.
- Tvorogov O.V., *Chronograf Russkij*, w: *Slovar' knižnikov i knižnosti Drevnej Rusi (vtoraja polovina XIV–XVI v.)*, t. 2, ed. D.S. Lichačev, Leningrad 1989, s. 499-505.
- Tvorogov O.V., *Chronograf Troickij*, w: *Slovar' knižnikov i knižnosti Drevnej Rusi (XI–pervaja polovina XIV v.)*, red. D.S. Lichačev, Leningrad 1987, s. 478.
- Tvorogov O.V., *Drevnerusskie chronografy*, Leningrad 1975.
- Tvorogov O.V., *Letopisec Ellinskij i Rimskij*, w: *Slovar' knižnikov i knižnosti Drevnej Rusi (vtoraja polovina XIV–XVI v.)*, t. 2, red. D.S. Lichačev, Leningrad 1989, s. 18-20.
- Vilkul T.L., *Iudejskij i Sofijskij chronografy v istorii drevnerusskoj chronografii*, „Palaeoslavica” 17/2 (2009) s. 65-86.
- Vilkul T.L., *Litopis i chronograf. Studii z domongol's'kogo kyïvs'kogo litopysannja*, Kyïv 2015.
- Vodolazkin E.G., *K voprosu ob istočnikach Russkogo chronografa*, „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury” 47 (1993) s. 200-214.
- Vodolazkin E.G., *Vsemirnaja istorija v literature Drevnej Rusi*, Sankt-Peterburg 2008.
- Wahlgren S., *The Old Slavonic Translations of the Chronicle of Symeon the Logothete*, „Acta Byzantina Fennica” 2 (2005) s. 151-166.